

והם בקצה המזרח

אביהו זכאי

על שני חוקרים גדולים שחשבו שההיסטוריה מתנהלת על פי חוקיות והיגיון פנימי: גרשם שלום ואריך אוארבך

ל כאורה אין הרבה קווי דמיון משותפים ואף לא אחדות דעים ביצירותיהם של גרשם שלום ואריך אוארבך, לא מבחינה תוכנית ולא מבחינה צורנית. הראשון, חוקר קבלה ומיסטיקה יהודית מפורסם, ציוני שעלה ארצה בעלייה השלישית בשנת 1923, התיישב בירושלים שם כתב, בשנת 1957, את ספרו "שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חיו". השני, פילולוג וחוקר ספרות השוואתית יהודי-גרמני ידוע, אשר נאלץ לעזוב בשנת 1935 את משרתו באוניברסיטת מרבורג בעקבות המהפכה הנאצית של 1933 ולהגר לטורקיה, שם קיבל משרה באוניברסיטת איסטנבול ובשנת 1946 כתב את "מימזיס: התגלמות המציאות בספרות המערב". לא רק שתחומי העניין שלהם היו שונים בבירור, אלא גם נושאי הדיסציפלינות שלהם.

אך כפי שאנסה להראות להלן, שני מלומדים ידועים אלה חולקים השקפות דומות בתחומים רבים וחשובים, ביניהם כתיבת היסטוריה כשאיפה העליונה שעמדה לנגד עיניהם בכתיבת עבודותיהם, תפישת היסטוריה כמתקדמת ומתפתחת לאור נקודות-מפנה מכריעות, התמקדות בשכבות נמוכות בהיסטוריה, השפעה מכרעת של ההיסטוריה העגומה בת זמנם על עבודתם, תפנית מזמן קדוש של ההשגחה העליונה לזמן היסטורי סקולרי, וחשוב מכל – אופן מחשבה דיאלקטי של היסטוריה, או אופן דיאלקטי של מחשבה היסטורית, ההשקפה שההיסטוריה מתקדמת לאור מאבקים וניגודים, מרד ומהפכה.

מטרתם העליונה הייתה לכתוב היסטוריה; שלום הדגיש שכתב את ספרו "שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חיו", "לא לשם תיאולוגיה אלא לשם הבנת היסטוריה של עמנו"; ואם יש בו תיאולוגיה, "אפילו הרבה תיאולוגיה – ללמד על היסטוריה היא באה". בעבר, טען שלום, הצנזורה הפנימית של הדורות ושל המסורת הרבנית דנה לגניזה תופעות רבות, שאין להיסטוריונים בימינו סיבה להתכחש לאפיין היהודי היסודי, אך פרספקטיבה חדשה של ההיסטוריה היהודית בזמנו, התנועה הציונית, הביאה לכך ש"עיני הדורות האחרונים נפקחו לראות את ניצוץ החיים היהודיים והכיסופים לבניין גם בתופעות שהמסורת הדתית נלחמה בהן בחירוף נפש".

אוארבך מצידו הדגיש שוב ושוב: "כוונתי היא לכתוב היסטוריה". הוא האמין שלציביליזציה המערבית יש "היסטוריה משלה בתור מהות נבדלת" והוא רצה להציב תמונה לכידה ונהירה של הציביליזציה הזאת באמצעות סקירה רחבת יריעה של התרבות ההומניסטית האירופית. ספרו מבוסס על ניתוח שורת יצירות ספרותיות, והרצף של כל עשרים הפרקים הכלולים בו יחדיו יוצר אנתולוגיה – מוטב לומר מוזיאון דמיוני – של תרבות אירופה, הנפרשת על פני שלושת אלפים שנה ושמונה לשונות, מהמרוס ועד וירג'יניה וולף. בעקבות הפילוסוף והמשפטן האיטלקי ג'אמבטיסטה ויקו, גם אוארבך טען ש"באמצעות הביטויים המגוונים של הפעילות הלשונית מתגלים לבני האדם הממדים ההיסטוריים של הקיום האנושי". מטרת ספרו, כך כתב, היא "ייצוג המציאות באמצעות ייצוג ספרותי או 'חיקוי'". דברים אלה לעיל חושפים בבירור את מרחב הניסיון ואופק הציפיות של מפעלם המחקרי של שני מלומדים מהוללים אלה.

שלום ואורבך הושפעו רבות מהפילוסוף הגרמני **וילהלם דילתי** [<https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%95%D7%99>], אשר טען שההיסטוריה מתקדמת לאור נקודות-מפנה (Ansatzpunkt) מכריעות. שלום כתב ששבתו צבי ונתן העזתי, "משיח אלהי יעקב ונביאו", ביקשו "לפתוח את שערי הגאולה והסעירו את כל בית ישראל". ואכן "הפיכת הלבבות שצמחה מזרע בשורתם, נתנה את אותותיה בתולדות ישראל בכל הדורות הבאים, ומשבר התנועה שנשאה את דגלם הוא מנקודת-המפנה שהכריעו בגורלנו". ובמה שנוגע לאורבך, "נקודת מפנה של שינוי תרבותי רב-חשיבות שסבה על ציר של תחביר (יחד עם משמעותה, כמובן) הייתה אמנות שעיבד ושכלל בעצמו", כפי שניתן לראות במאמרו המפורסם "פיגורה" 1938, שבו חשף את מה שראה כתובנה הגדולה של חייו – הפרשנות הפיגורלית של ההיסטוריה, או ההשקפה שכל פירוש של הספרות הנוצרית וכל פרשנות מדויקת מבוססות על דוקטרינה נוצרית מסורתית, שהברית החדשה כולה ועל כל פרטיה אינה אלא התגשמות היסטורית וטיפולוגית של הברית הישנה. הפרשנות הפיגורלית כך טען הפכה לבסיס תפישת המציאות והבנת ההיסטוריה באירופה בסוף תקופת העת העתיקה ובימי הביניים הנוצריים. ומאחר שנולדה מתוך הזיקה שבין יהדות לנצרות, היא מהווה, לדבריו, את "אחד התנאים למפעל הספרותי של המערב". למן המאה הרביעית ואילך השימוש במילה "פיגורה" ובשיטת הפרשנות הקשורה בה מפותחים מאוד כמעט אצל כל סופרי הכנסייה הלטינית, כגון אוגוסטינוס, אקווינס ודנטה, מסביר אורבך, וברוב ארצות אירופה הייתה הפרשנות הפיגורלית בסיס לתפישת המציאות עד המאה ה-18, או עידן הנאורות.

גם המלומד בירושלים וגם זה באיסטנבול מתמקדים בשכבות נמוכות בחברה: שלום ראה בתנועה השבתאית תנועה עממית, אשר בשיאה הקיפה את האומה כולה, מתימן עד ליטא, מפרס עד אנגליה, תנועה לאומית כוללת שאין לה כל דוגמה בהיסטוריה של עם ישראל. ספרו "שבתו צבי והתנועה השבתאית בימי חייו", טען שלום, "אינו אלא דוגמה רבת משמעות לחוק האדיר הזה של הדיאלקטיקה ההיסטורית", או של מרד ומהפכה. "הרעיון המשיחי", כך כתב, הפך ל"תוכן חי ותוסס שהאיר את אופק חייהם של מיליונים וקבע את יחסם היסודי למציאות ההיסטורית", ומכאן העניק פשר ומשמעות לפעולתם בתוככי ההיסטוריה, דבר המציין צמיחת תודעה היסטורית חדשה. הוא הדין באורבך המדגיש במימזיס את "הפיכתן של שכבות אנוש רחבות יותר ונמוכות יותר, מבחינה חברתית, כנושא של ייצוג קיומי-בעייתי" בספרות המערב. ספרו מעלה על נס את התפישה הרציונליסטית, הריאליסטית של ההיסטוריה כהתקדמות טלאולוגית כלפי דמוקרטיה: ה"סיפור של הריאליזם הוא סיפור הניצחון של רעיון השוויון ורעיון הכבוד האנושי הנלווה אליו". לשון אחר, אורבך מדגיש את התפישה הרציונלית, המציאותית, ההומניסטית של ההיסטוריה כתהליך של התקדמות הייצוג הרציונלי והדמוקרטי של האמת. פרשנות ריאליסטית ורציונלית של ייצוג המציאות היא המטרה של מימזיס, והיא מהווה גם את העיקרון המנחה ואמת המידה שלפיהם נבחנות התאוריות השונות של ייצוג המציאות בספרות המערב.

להיסטוריה העגומה והמייסרת של זמנם הייתה השפעה מהותית על כתיבתם של שלום ושל אורבך והיא הותירה חותם רב על התוכן והצורה של עבודתם. שלום הושפע עמוקות מזוועות הנאצים כמות שהתגלו במחנות הריכוז וההשמדה. בשנת 1946, עם תום מלחמת העולם השנייה, הוא יצא בשליחות לאירופה להצלת ספרים וכתבי יד יהודיים. שם גם נפגש עם ניצולי שואה, שמע את סיפוריהם וזועזע קשות. כותבת פניה אשתו של שלום: "הוא חזר ארצה תשוש בגופו ומדוכא ברוחו. היה שוכב רוב היום בחוסר מעש, כמעט לא דיבר עם איש ורק מפעם לפעם היה חוזר על משפטים" כמו "עם ישראל נרצח, חדל מלהתקיים, לא נשארו אלא אודים עשנים, חסרי כוח וחסרי כיוון. מקור יניקתנו אינו קיים עוד, נגדע עם השורש. ואנחנו בישראל, קומץ אנשים שארית-הפליטה". הוא שאל "האומנם ימצא לנו הכוח לבנות את החברה היוצרת החופשית, הבלתי חומרנית, אשר למען עיצובה באנו הנה?" ותהה "שמא לא נעמוד במשימה ונדרדר, כי שכלנו את עמנו, נתייתמנו". לאחר מכן התחוללה מלחמת העצמאות ובעקבותיה קמה מדינת ישראל. וכך, כותבת פניה: "סוף סוף, בשנת 1954 התגבר שלום וכתב בעצם ידו, כמעט במשיכת קולמוס אחת" את "שבתו צבי והתנועה השבתאית בימי חייו".

הוא הדין באורבך, אשר הדגיש בראשית ספרו שני תאריכים רבי משמעות בהיסטוריה בת זמנו, שבין שניהם כתב את מימזיס. בעמוד השני של ספרו הוא ציין: "נכתב באיסטנבול בין מאי 1942 לאפריל 1945", שני תאריכים אפוקליפטיים ואסכטולוגיים חשובים במלחמת העולם השנייה: הראשון הוא הקרב סטלינגרד, שרבים רואים בו קרב גבורה מכריע על הנפש ההומניסטית של אירופה, והשני הוא הניצחון הגדול על הנאצים. אגב, פרט כרונולוגי זה, החשוב ביותר להבנת תוכנו וצורתו של הספר נעדר מהמדורה העברית. אורבך כתב בנימה מאופקת האופיינית לו: "ניסיוני שלי, ובכך כוונתי לא רק לניסיוני המדעי, הוא שקבע את בחירת הסוגיות, את נקודות המוצא, את הטיעונים ואת הכוונות שבאו לידי ביטוי בכתיבתי".

יש דמיון רב, הגם שהוא מורכב ביותר, בין שלום לבין אורבך בנושא של זמן קדוש. שניהם מתחילים בתחומיו של מרחב זמן קדוש ופעולת ההשגחה האלוהית: התפרצות הרעיון המשיחי של שבתו צבי אצל שלום ופרשת העקדה בפרק הראשון של מימזיס. אך אצל שניהם הזמן הקדוש של ההשגחה האלוהית מתגלגל ומתחלף בסופו של דבר בזמן חילוני – אצל שלום זהו זמן סקולרי של

ההיסטוריה, הציונות, כתולדה בין השאר של השיבה להיסטוריה של שבתי צבי ותנועתו, ואצל אוארבך ייצוג המציאות אצל הסופרים הצרפתיים "גדולי הריאליסטים הראשונים של המאה ה-19", מארי-אנרי בֵּיל (סטנדל), אונורה דה בלזק, וגוסטב פלובר, אשר השפיעו השפעה מכרעת על "תודעת המציאות המודרנית" המתארת נושאים באמצעות עובדות אמפיריות וגישה חילונית.

אך מעל לכל, משותף לשלום ואוארבך אופן מחשבה דיאלקטי של ההיסטוריה, אשר התנה את התוכן והצורה הסגוליים של חיבוריהם, וללא הבנתו קשה יהיה להבין ספריהם. שלום כתב את ספרו לאור תפישה דיאלקטית של ההיסטוריה היהודית, המניחה שהתפתחות והתקדמות היסטורית מושגת באמצעות קונפליקט, מאבק וניגוד. הוא ייחד לשבתי צבי והתנועה השבתאית תפקיד ייחודי בתולדות עם ישראל מאחר שהם מלמדים אותנו "פרשה גדולה בדיאלקטיקה היסטורית" ומהווים "דוגמה רבת משמעות לחוק האדיר הזה של הדיאלקטיקה ההיסטורית". ומימזיס מציג "דגם הגליאני מתוקן, שבו השיח הספרותי ממלא את תפקידם של הכוחות ההיסטוריים-הפוליטיים", מבית מדרשו של גאורג וילהלם פרידריך הגל. בספר של אוארבך הסגנון ההומרי הוא התזה, הסגנון המקראי היהודי-נוצרי הוא האנטייתזה, והריאליזם הצרפתי של המאה ה-19 הוא הסינתזה. זו הייתה הפילוסופיה החשובה של ההיסטוריה אשר הדריכה הן את שלום בפרשנותו את תולדות עם ישראל והן את אוארבך בפרשנותו את ההיסטוריה של ספרות המערב.

גרשם שלום לא פגש מעולם את אריך אוארבך. אך למרות המרחק הגיאוגרפי בין שני מלומדים אלה, בין ירושלים לאיסטנבול, הם חלקו דברים רבים וחשובים. מעל לכל שניהם היו שייכים ושותפים למורשת אינטלקטואלית גרמנית, שאת לשונה ושפת המושגים שלה הם רכשו, ייצגו וביטאו בבירור בעבודותיהם. שניהם לפיכך משקפים היטב את דברי המשורר וולט ויטמן בספר שיריו "עלי עשב" (משנת 1855), בדבר "מעצבי לשון בחופים אחרים". הלשון – שפת המושגים והערכים – של שלום ואוארבך התפתחה והתעצבה בגרמניה והם נשאו אותה עמם למקום שאליו עברו, ירושלים ואיסטנבול. אוארבך נמנה עם קבוצה רבת מוניטין של אנשי רוח גולים דוברי גרמנית, שכלולים בה בין השאר לאו שטראוס, הנס בארון, מקס הורקהיימר, תאודור ו' אדורנו, ארנסט קאסירר, ארנסט קנטורוביץ', חנה ארנדט ועוד, אשר העתיקו את הלשון ושפת המושגים שרכשו בגרמניה למחקרים שכתבו במקום גלותם, שאליו ברחו מאימת הנאציזם. וגרשם שלום עשה כן בתחומי ההיסטוריה היהודית שאותה כתב בירושלים, שאליה עבר בהיותו ציוני.

אביו זכאי הוא פרופסור אמריטוס להיסטוריה באוניברסיטה העברית

הערת המערכת: על גרשם שלום ומפעלו בחיבור ספרו על שבתי צבי, ראו מאמרו הקודם של אביו זכאי שהתפרסם ב"אלכסון". [<https://alaxon.co.il/thought> / האמת-העולה-מהשקר]

תמונה ראשית: מראה אופייני ב-Kadiköy, איסטנבול. תצלום: פלורנס פלואס.

מחשבה זו התפרסמה באלכסון ביום תמישי 8 בספטמבר 2022 על-ידי אביו זכאי.